

«گشاده باد بدولت همیشه این درگاه»

کتیبه‌های پربسامد در جهان فارسی

مرتضی رضوان فر*، داریوش ذوالفقاری**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۴/۱ (صفحه: ۳۹-۵۶)

چکیده: در بررسی کتیبه‌های دوران اسلامی جهان فارسی، یک متن پرتکرار در کتیبه‌های سردر، توجه پژوهشگران را به خود جلب می‌کند: «گشاده باد بدولت همیشه این درگاه/ بحق أشهد أن لا اله الا الله».

طرح تحقیقاتی نگارندگان، با عنوان «بررسی کتیبه‌های فارسی در جهان»، که از شرق چین تا قلب آفریقا به صورت میدانی و کتابخانه‌ای در دست انجام است دستاوردهای نویافته بسیاری داشته، که موضوع این مقاله یکی از آنهاست.

دو مسئله اصلی محل بررسی این است که چه متنی بیشترین کاربرد را در کتیبه‌های سردر ابنیه تاریخی داشته؛ و چه عواملی باعث گسترش آن متن، در میان مردم با عقاید و زبان‌های مختلف شده است.

برای تأمل در مورد موضوع، سردر بسیاری از ابنیه تاریخی در شهرهای استان‌بول (ترکیه)، دربند (روسیه)، باکو (آذربایجان)، کابل (افغانستان)، خیوه (ازبکستان) و نقاط بسیاری از ایران بررسی و از میان آنها، یازده نمونه انتخاب شد. دقت در این

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری (m.rezvanfar@richt.ir)

** عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری (d.zolfaghari@richt.ir)

تصاویر نشان می‌دهد که در دوره‌های متوالی بر سردر و در بسیاری از خانه‌ها، کاخ‌ها و اماکن عمومی در کشورهای مختلف منطقه، به‌رغم برخی تخصص‌های موجود (مانند جنگ‌های چهارصدساله ایران و عثمانی)، عبارت واحدی نقش بسته است، که نشانه‌ای از بازتاب زبان فارسی در فرهنگ مذهبی، سیاسی و هنری این مناطق است. می‌توان گفت بلاغت این متن در قالب یک بیت ملمع که، در آن، لفظ و معنی به زیبایی درهم آمیخته‌اند، همچنین حضور مهم‌ترین شعار اسلام، «أشهد أن لا اله الا الله»، به عنوان درگاه ورود به اسلام، در کنار مصرعی فارسی که حاوی چند باور فرهنگی است، از دلایل گسترش این کتیبه حتی در میان دیگر زبان‌هاست؛ دلیل دیگر آنکه مناطق مورد بررسی، در یک برهه زمانی، جزو متصرفات سلجوقیان بوده و به همین سبب زمینه گسترش فرهنگ و زبان فارسی در این مناطق فراهم شده است.

کلیدواژه‌ها: کتیبه، سردر، دوران اسلامی، جهان فارسی.

۱ مقدمه

آثار تاریخی نوشته‌دار مانند سکه، مهر، نسخه خطی، سند، اشیای مختلف، سنگ قبر و کتیبه بناهای تاریخی یکی از مهم‌ترین و معتبرترین منابع پژوهشی درباره تاریخ و فرهنگ هر منطقه به شمار می‌آیند. کتیبه و نوشتار همواره مورد توجه ویژه حاکمان و مردمان بوده است و در این میان، کتیبه بنایی مهم‌ترین سند برای تاریخ معماری و تعیین هویت یک بنا در شکل‌گیری یک تمدن محسوب می‌شود؛ و باید گفت به همین دلیل نیز جزو اولین عناصری است که ممکن است توسط فاتحان و یا مخالفان حذف و نابود شود.

در دوران اسلامی، کتیبه‌های بنایی، به لحاظ کیفی و محتوایی، به دلایلی از بسامد بسیار بیشتری نسبت به گذشته برخوردارند. از مهم‌ترین این دلایل می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: - بدون شک، قدسی‌ترین هنر اسلامی، خوشنویسی و کتیبه‌نگاری است. نقشی که شمایل‌نگاری، نقاشی و مجسمه‌سازی برای عینیت بخشیدن به کلام الهی در معماری مسیحی ایفا می‌کند کتیبه و خوشنویسی نیز در معماری اسلامی ایفا می‌کند؛ در واقع به دلیل کراهت و منع برخی هنرهای تصویری، در برهه‌ای از تاریخ دوران اسلامی، خوشنویسی

این نقش را بر عهده می‌گیرد و، عطف به آن، زمینه پیدایش و تنوع خطوط و هنرهای تزئینی پس از اسلام فراهم می‌شود.

- فتوحات اسلامی و ساخت بناهای مختلف مانند مسجد، خانقاه، مقبره، تکایا و مدارس دینی با معماری اسلامی یکی دیگر از دلایل رونق کتیبه در این دوران است.
- درنهایت می‌توان از دلایل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی یاد کرد، از جمله تأکید بر شناسنامه‌دار کردن بنا و تبلیغ دین با کتیبه‌هایی حاوی آیات، روایات، اذکار و اشعار.

***

هم‌اکنون هیچ محقق یا سازمانی به مشخصات فنی و محتوایی کتیبه‌های فارسی در جهان دسترسی ندارد و حتی یک فهرست نامگو^۱ از این مواد پژوهشی موجود نیست. کتیبه‌ها، به دلایل مختلف اقلیمی و حفاظتی، در معرض خطر جدی قرار دارند و چه بسا اگر تصویری از آنها تهیه نشود و مشخصاتشان مستند نگردد، مانند بسیاری دیگر، نابود شوند و هیچ اثری از آنها به آیندگان نرسد.

مسئله اصلی این پژوهش بررسی متنی کتیبه‌های فارسی نگاشته‌شده بر سردر و درِ ابنیه تاریخی دوران اسلامی در منطقه حکومت سلجوقیان و به طور خاص، شهرهای استانبول (ترکیه)، دربند (روسیه)، باکو (آذربایجان)، خیره (ازبکستان)، کابل (افغانستان) و نقاط بسیاری از ایران است، که در بازه زمانی ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۷ صورت گرفته است.

درباره موضوع این مقاله تا کنون پژوهش مستقلی انجام نشده و طی مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای که برای پژوهش گسترده‌تری با عنوان «بررسی کتیبه‌های فارسی در جهان» انجام گردید، مشخص شد تک‌بیت «گشاده باد بدولت همیشه این درگاه/ بحق أشهد أن لا اله الا الله» از متن‌های پرکاربرد بر کتیبه‌های سردر و درِ ابنیه تاریخی است و می‌توان آن را حلقه وصلی در کتیبه‌های فارسی در منطقه حکومت سلجوقیان قلمداد کرد.

۱. فهرستی شامل نام و نشانی کتیبه، بدون توضیحات توصیفی و تفصیلی.

۲ کتیبه و انواع آن

۱-۲ تعریف کتیبه

در گذشته‌های دورتر، آنچه امروزه به آن «کتیبه» می‌گوییم «کتابه» نامیده می‌شده است؛ و کتابه عبارت است از آنچه به خط جلی نسخ یا نستعلیق یا خط طغرا یا خط کوفی بر مساجد و مقابر و دروازه‌ها را نویسند و یا نقش کنند. ظاهراً «کتیبه» ممال «کتابه» است (← دهخدا: ذیل کتیبه). سعدی در گلستان گفته است: «توانگرزاده‌ای را دیدم بر سر گور پدر نشسته و با درویش بچه‌ای مناظره در پیوسته که صندوق تربت ما سنگین است و کتابه رنگین و فرش رخام انداخته و خشت پیروزه درو به کار برده به گور پدرت چه ماند خشتی دو فراهم آورده و مشتی دو خاک بر آن پاشیده...» (سعدی: ۲۶۰).

۲-۲ طبقه‌بندی کتیبه‌ها

علی‌اصغر حکمت، در فهرستی که از کتیبه‌های فارسی هند فراهم آورده، آنها را بر اساس گونه‌ها بناها طبقه‌بندی کرده است: کتیبه‌های بناها و قصرهای پادشاهان؛ کتیبه‌های اماکن مقدس (مساجد و تکایا و مزارات)؛ کتیبه‌های ابنیه عمومی (پل، بازار، دهنه چاه‌ها)؛ کتیبه‌های قبور سلاطین و امرا و وزرا و شعرا؛ و کتیبه‌های متفرقه. شیلا پلر، در کتاب نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، کتیبه‌ها را به اعتبار موضوع طبقه‌بندی کرده است. در این شیوه، کتیبه انواعی چون یادمانی، یادگاری، احداثیه و وقفیه دارد.

به نظر می‌رسد این طبقه‌بندی‌ها چندان فراگیر نیستند؛ از این رو، می‌توان کتیبه را بر اساس محل قرارگیری و کارکرد طبقه‌بندی کرد. کتیبه‌ها به لحاظ محل قرارگیری به انواع زیر تقسیم می‌شوند:

- کتیبه صخره‌ای، مانند متون نوشته‌شده بر دیواره غارها و کوه‌ها؛
- کتیبه اشیا، مانند متون نوشته‌شده بر ابزار جنگی، ابزار خانه، آلات موسیقی؛
- کتیبه ابنیه، مانند متون نوشته‌شده بر مسجد، بادگیر، آب‌انبار، خانه؛
- کتیبه سنگ مزار.

به لحاظ کارکرد نیز، کتیبه به انواع زیر تقسیم می‌شود:

- کتیبه اطلاع‌رسان، که در مورد وقف، احداث، مرمت، اهدا، بانی، رویدادهای تاریخی، مشخصات بنا، آئین و رسوم و مانند آنها اطلاعاتی در اختیار خواننده قرار می‌دهد.
- کتیبه بلاغی، که منظور از آن اطلاع‌رسانی نبوده و، به مقتضای حال و مقام، برای اثرگذاری

بر مخاطب ایجاد شده است. این اقتضای حال و مقام هم شامل جای کتیبه است و هم شامل کاری که در آنجا انجام می‌شود و هم شامل مخاطب؛ مانند کتیبه محراب یا سنگ مزار^۱.

۲-۳ ویژگی‌های کتیبه

هنگام بررسی کتیبه‌ها و پژوهش درباره آنها به ویژگی‌های فراوانی توجه می‌شود، از جمله زبان، خط، جنس (موادی مانند سنگ، آجر، کاشی، گچ، چوب و رنگ)، ابعاد، تعداد سطور، موضوع (مانند دینی، احداثی، وقفی، یادگاری، فرمان حکومتی، پایه‌گذاری، مرمت، مشخصات بنا، رویداد تاریخی، آئین و رسوم، تاریخ بنا^۲)، مکان استقرار (مانند سردر، محراب، زیر گنبد، پاکار طاق، حاشیه قاب‌ها)، بانی، شاعر و نویسنده، کاتب، حجار، گچ‌بر، نجار، کاشی‌کار، معمار، رقم (امضا).

۳ خوشنویسی کتیبه‌ها

کتیبه تبلوری ماندگار از خط و ثبت مکتوب واقعه، پیام یا مفهومی ارزشمند است که، علاوه بر ارزش تاریخی، در بسیاری موارد جلوه هنری و تزئینی دارد. کتیبه‌نگاری شاید، در آغاز، فقط وسیله‌ای برای ثبت برخی وقایع بود، اما با پیدایش و تکامل هنر خوشنویسی، به‌ویژه پس از ظهور اسلام، کتیبه‌نگاری وارد دوره تازه‌ای شد. در این دوره، خوشنویسی، به عنوان شریف‌ترین هنر بصری جهان اسلام، روز به روز رشد

۱. به عنوان مثال، یکی از پرسامدترین کتیبه‌های سنگ قبور محوطه حافظیه، تخت فولاد اصفهان، وادی السلام نجف و سایر گورستان‌های دوران اسلامی این دو بیت عربی است، که با هدف اثرگذاری در مخاطب نگاشته شده است:

وفدت علی‌الکریم بغیر زاد من الحسنات والقلب السلیم
و حمل الزاد اقبیح کل شیء اذا کان الوفود علی‌الکریم

(بدون هیچ زاد و توشه‌ای از حسنات و قلب سلیم بر شخص کریمی وارد شدم؛ و در پیشگاه کریم بردن زاد و توشه زشت‌ترین کار است).

یا بر سنگ حنابندان ابیات زیبایی زیر نوشته شده است:

گلگون عرق به چهره پر خال کرده‌ای افشان نقره بر ورق آل کرده‌ای
رنگ حناست بر کف پای مبارکت یا خون عاشقی است که پامال کرده‌ای

(خان ملک ساسانی: ۴۱)

کتیبه‌های قرآنی و حدیثی و بسیاری از کتیبه‌های نظم و نثر موجود در ابنیه تاریخی نیز از همین نوع بلاغی‌اند، مانند بخشی از آیه ۳۷ سوره آل عمران که بر کتیبه محراب مساجد نوشته می‌شود: کَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (زکریا هر بار که در محراب بر او وارد می‌شد نزد او [نوعی] خوراکی می‌یافت، می‌گفت: ای مریم این از کجا برای تو آمده است؛ او در پاسخ می‌گفت: این از جانب خداست که خدا به هر کس بخواهد بی‌شمار روزی می‌دهد).

۲. تاریخ بنا یا به عدد نوشته می‌شود یا به حروف و یا از طریق ماده تاریخ مشخص می‌شود.

کرد و خطوط کوفی، نسخ، ثلث، ریحان، محقق و نستعلیق ابداع شد و به سرعت رواج یافت. رشد معماری و ساخت بناهای بسیار، اعم از مساجد، مدارس و مقابر که یک ویژگی عمومی آنها تزئین با کتیبه‌های گوناگون بود، سبب شد کتیبه‌نگاری تحت تأثیر معماری اسلامی به کیفیت و کمیت متفاوتی دست یابد. کتیبه‌های سردر نیز تابع همین عوامل اند و دگرگونی‌های مورد اشاره در ایجاد این کتیبه‌ها مؤثر بوده است.

***

در بررسی متن کتیبه‌های سردر، می‌توان به انواع مختلف متن از قبیل آیات قرآن کریم، حدیث، مدح، ذکر و دعا، ماده تاریخ، تاریخ، و فرمان اشاره کرد. یکی از این متون، تک بیت «گشاده باد بدولت همیشه این درگاه/ بحق اشهد أن لا اله الا الله» است که چنان که در مقدمه اشاره شد، از متن‌های پر کاربرد بر کتیبه‌های سردر و در ابنیه تاریخی است. در این مقاله، نوع متن مورد نظر ذکر و دعاست.

زبان بسیاری از کتیبه‌های سردر عربی است و این کتیبه‌ها بیشتر آیات قرآنی و حدیث‌اند. در متن مورد نظر، مصرع نخست به زبان فارسی و مصرع دوم به زبان عربی است.

بسیاری از کتیبه‌های پایه‌گذاری، ماده تاریخ، اندرزی و ذکر و دعا به نظم‌اند، که هویت شاعر بسیاری از آنها ناشناخته است و به لحاظ فنون شاعری، عیار درخور توجهی ندارند. متن مورد نظر هم چندان از این قاعده مستثنا نیست.

پس از بررسی تعدادی از کتیبه‌های این متن تصویر یازده کتیبه در مقاله آمده است. از میان آنها، متن سه کتیبه اندکی تفاوت دارد (← ۸، ۹، ۱۱)، که در معرفی کتیبه‌ها به آن اشاره می‌شود. نام افرادی که در ساخت کتیبه نقش داشته‌اند (کاتب یا خوشنویس، حجار، کاشی کار، گچ‌بر و شاعر) نیز تنها در سه کتیبه (← تصاویر شماره ۶، ۱۰ و ۱۱) ذکر شده است. مصرع دوم که حاوی عبارت قرآنی «لا اله الا الله»^۱ است، به جز کتیبه شماره ۹، عیناً در تمام کتیبه‌ها آمده است.

۱. آیات فراوانی به تعبیر «لا اله الا هو» در قرآن کریم وجود دارد، ولی عبارت «لا اله الا الله» تنها در دو آیه آمده که عبارت‌اند از: - سوره صافات، آیه ۳۵: إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ (چرا که وقتی به آنها لا اله الا الله گفته می‌شد استکبار می‌کردند)؛

- سوره محمد، آیه ۱۹: فَأَعْلَمَ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرُ لِذَنْبِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلِّبَكُمْ وَ مَثْوَاكُمْ (پس بدان که معبودی جز الله نیست، و برای گناه خود و مردان و زنان با ایمان استغفار کن، و خداوند محل حرکت قرارگاه شما را می‌داند).

۴ مفردات و عبارات متن

«أشهد أن لا اله الا الله» درگاه ورود به دین اسلام است و باید گفت به همین دلیل است که مسلمانان این عبارت را برای کتیبه سردر و درگاه ابنیه برگزیده‌اند؛ چنان که در متن مورد نظر ما (گشاده باد بدولت همیشه این درگاه/ بحق أشهد أن لا اله الا الله) نیز به کار رفته است.

همچنین در مناطق بررسی شده، «گشاده بودن» در خانه و بنایی که این عبارت بر سردر آن نگاشته شده نشان‌دهنده اهمیت و نقش میهمان در زندگی است، از آن منظر که طبق یکی از معتقدات فرهنگ ایرانی و اسلامی، رزق و روزی اهل خانه در دست میهمان است و میهمان ولی نعمت اهل خانه است؛ همان گونه که صائب تبریزی می‌گوید:

رزق ما آید به پای میهمان از خوان غیب میزبان ماست هر کس می‌شود مهمان ما

(صائب تبریزی: ۵۵)

یکی از معانی دولت در زبان فارسی «بخت و اقبال» است و در این معناست که شعرا در موارد بسیار «دیدن روی یار» را دولت خویش می‌شمارند؛ چنان که سعدی گفته است: «بزرگ دولت آن کز درش تو آیی باز...» (سعدی: ۷۱۹) و حافظ می‌گوید:

دانی که چیست دولت، دیدار یار دیدن در کوی او گدایی بر خسروی گزیدن

(حافظ: ۲۵۳)

از این رو، عبارت «گشاده باد بدولت»، در مصرع دوم، به این معناست که به نیکبختی و سعادت این در باز و برقرار باشد و همواره، از آن، یاران در رفت و آمد باشند.

«درگاه» علاوه بر اینکه معانی عرفانی گسترده‌ای مانند محضر پروردگار دارد، شأن احترام‌آمیز بالاتری نیز پیدا کرده، و وقتی قرار است در به روی یار گشوده باشد، به درگاه تبدیل می‌شود. از این عبارت ناصر خسرو می‌توان به تفاوت «درگاه» نسبت به «در»

پی برد:

بر دیوار شرقی در میان جای مسجد [= مسجد آدینه] درگاهی عظیمست بتکلف ساخته‌اند... و ده در نیکو بر آن درگاه نهاده و گویند... این درگاه را سلیمان بن داود علیه السلام ساخته از بهر

پدرش، و چون به درگاه درروند... آنچه بر دست راستست یکی را باب الرحمه گویند و دیگر را باب التوبه... و بر این درگاه مسجدیست نغز (ناصرخسرو: ۲۹)^۱.

شاید ذکر این نکته نیز خالی از لطف نباشد که متن کتیبه اکثر درها و سردرهای فارسی در قالب یک بیت شعر آمده است و می‌دانیم که بیت به معنای «خانه» و مصرع به معنای «لنگه در» است.

۵ معرفی کتیبه‌های مورد بحث

۵-۱ کتیبه‌های کاخ توپقاپی (استانبول)

کاخ بزرگ و زیبای توپقاپی متعلق به امپراتوری عثمانی در استانبول ترکیه دارای کتیبه‌های فارسی بسیاری بوده است، که به مرور زمان در اثر حوادث مختلف از بین رفته‌اند. از معدود کتیبه‌هایی که تا کنون به خوبی نگهداری شده است سه کتیبه سردر با مضمون مورد بحث است. کتیبه نخست - کتیبه در دو مصرع روبه‌روی هم و به خط نستعلیق، در یک سطر، به رنگ زرین بر زمینه سبز حجاری شده و متن آن بیت مورد نظر ماست: «گشاده باد بدولت همیشه این درگاه/ بحق أشهد أن لا اله الا الله» (← تصویر ۱).

کتیبه دوم - این کتیبه با عبارت مورد نظر در دو مصرع روبه‌روی هم و به خط ثلث بر سطح کاشی با تزئینات اسلیمی نگاشته شده و در بالا و پائین آن دو کتیبه یک سطر به خط ثلث و به زبان ترکی استانبولی موجود است (← تصویر ۲).

۱. در سفرنامه ناصر خسرو عبارات دیگری هم ذکر شده است: «این شهر [میافارقین] را یک در است از سوی مغرب و درگاهی عظیم برکشیده است، به طاقی سنگین، و دری آهنین بی چوب بر آنجا ترکیب کرده» (ناصرخسرو: ۸). «دیوارها بر لب آب دریا درآمده [در شهرستان عکه] و درگاهی پنجاه گز بگذاشته‌اند بی دیوار» (همان: ۱۸). «مسجد [= مسجد آدینه در شهر بیت المقدس] شرقی شهر و بازار است که چون از بازار به مسجد روند روی به مشرق باشد، درگاهی عظیم نیکومقدار سی گز ارتفاع در بیست گز عرض، اندام داده بر آورده‌اند، و دو جناح بازبریده، درگاه ورودی جناح و ایوان درگاه منقش کرده، همه به میناهای ملون و کتابتی همچنین به نقش مینا بر آن درگاه ساخته و لقب سلطان مصر بر آنجا نوشته... و گنبدی بس بزرگ بر سر این درگاه ساخته‌اند از سنگ مهندم» (همان: ۲۷، ۲۸). «بر پهنای مسجد [= مسجد آدینه] که سوی مشرق می‌رود باز درگاهی عظیم و بزرگست و سه در پهلوی هم بر آنجاست... و میان آن دو درگاه که بر جانب شمالست... قبه‌ای است» (همان: ۲۸، ۲۹).

کتیبه سوم - بیت مذکور در دو مصرع روبه‌روی هم و به خط نستعلیق، در یک سطر، به رنگ زرین بر زمینه سفید حجاری شده است (← تصویر ۳).

۵-۲ کتیبه سردر کاخ عالی‌قاپو (قزوین)

این کتیبه بر سردر کاخ پادشاهی عالی‌قاپو، که در دوره صفویه به فرمان شاه طهماسب اول ساخته شده، قرار داشته است. کتیبه، طی چند نوبت تخریب و تغییر در کاخ، نابود شده و اکنون تصویری از آن بر روی تنها دروازه باقی‌مانده از کاخ عالی‌قاپو قرار دارد (← تصویر ۴).

وجود یک کتیبه مشترک در دو کاخ پادشاهی مربوط به دو حکومت متخاصم، مانند کاخ پادشاهی توپقاپی در استانبول (پایتخت دولت عثمانی) و کاخ عالی‌قاپو در قزوین (پایتخت دولت صفوی)، نکته قابل تأملی است؛ شاردن، سیاح فرانسوی، در توصیف بنای عالی‌قاپوی قزوین به همین کتیبه اشاره می‌کند (دبیرسیاقی: ۴۹۳).

۵-۳ کتیبه دربند (روسیه)

این کتیبه، با همان عبارت مورد نظر، در چهار خانه و دو سطر، به خطی مابین نسخ و نستعلیق، بر روی سنگ خارا، بر سردر «حمام دختران» جزو موقوفات مسجد جمعه در محله تاریخی شهر دربند، واقع در داغستان روسیه، نگاشته شده است. در خانه چهارم، تاریخ کتیبه به رقم ۱۲۹۷ ذکر شده است (← تصویر ۵).

۵-۴ کتیبه باکو (جمهوری آذربایجان)

این کتیبه، با همان عبارت مورد نظر، در چهار سطر، بر روی سنگ خارا، بر سردر یک خانه شخصی در شهر باکو حجاری شده است. در سطر نخست، آیه «بسم الله الرحمن الرحیم» آمده و در سطر آخر، نام صاحب خانه و حجار ذکر شده است: «صاحبه حاجی باباش عمل استاد رضاقلی»؛ به این ترتیب، کتیبه رقم (امضا) هم دارد. این کتیبه بر دیوار بیرونی خانه‌ای تاریخی کنار مسجد جامع در منطقه «شهر داخلی» باکو قرار دارد (← تصویر ۶).

۵-۵ کتیبه شهر خیوه (ازبکستان)

این کتیبه به خط نستعلیق، در یک سطر، بر روی یک لنگه در چوبی متعلق به حجره‌ای در مدرسه قاضی کلان (قاضی القضاة) در محوطه تاریخی شهر خیوه ازبکستان حک شده است (← تصویر ۷)¹.

۵-۶ کتیبه مزار خواجه محمد² (افغانستان)

این کتیبه به خط نسخ، در دو سطر، بر سردر مزار خواجه محمد، واقع در حوالی شهر کابل افغانستان، حجاری شده است. در این کتیبه، به جای کلمه «بدولت»، در مصراع اول، کلمه «برحمت» آمده است (← تصویر ۸).

۵-۷ کتیبه‌های روستای ابیانه (کاشان)

متن مورد نظر بر روی درِ یازده خانه در روستای تاریخی ابیانه نگاشته شده است: خانه خواجه رشید بن مظفر، خانه علی و اسماعیل، خانه ابوالقاسم ربیعی نیا، خانه خلیلی، خانه محمد خانی زاده، خانه حسین امینی، خانه احمد مشیری، خانه داود رزاقی و حاجی رضی، خانه اسماعیل و محمدحسین، خانه جلیلی و خانه علی شبرگرد (مشهدی نوش آبادی: صفحات مختلف). در اینجا به کتیبه دو خانه اخیر اشاره می‌شود:

کتیبه خانه جلیلی - این کتیبه به خط ثلث و نسخ در یک شکل گرافیکی خاص بر روی درِ چوبی تک‌لنگه خانه آقای جلیلی با تفاوت عبارت در مصرع دوم نقر شده است. مصرع دوم «بحق شاه ولایت علی ولی الله» است. در ابتدای کتیبه، عبارت «یا مفتح‌الابواب افتح» آمده است. در ادامه، کلمه «هو» و سپس متن زیر آمده است: «صاحب هذا البيت محمدحسین بن محمود و خوا [...] محمود کتبه محمد زمان در تاریخ سنه خمس و ثلاثین و الف [= ۱۰۳۵] من الهجره النبویه» (← تصویر ۹). کتیبه خانه علی شبرگرد - این کتیبه بر روی درِ خانه علی شبرگرد به خط ثلث، در هشت

۱. این تصویر را آقای مجتبی کرمی، سفیر سابق ایران در ازبکستان، در اختیار نگارنده قرار داده است.

۲. خواجه سید محمد از علمای قرن هشتم هجری است. مزار وی در پشت شاهراه کابل - بهسود قرار دارد.

سطر و در یک شکل هندسی خاص نقر شده است. در ابتدای کتیبه، عبارت «یا الله... مفتاح الابواب» آمده است و در ادامه، شعر «گشاده باد بدولت...» و سپس متن زیر آمده است: «صاحب هذا البيت الفقير... علی بهاءالدين محمد شهر ربیع الثانی سنهٔ اربع و اربعین و الف [= ۱۰۴۴] عمل استاد محمدعلی نجار ایبانه» (← تصویر ۱۰).

۵-۸ کتیبهٔ حسینیۀ قائنات (مشهد)

این کتیبه به خط نستعلیق بر روی درِ حسینیۀ قائنات مشهد مقدس، واقع در بازار سرشور، در سه سطر، بر روی دو لنگه در چوبی حکاکی شده است:

– سطر نخست: «بسم الله الرحمن الرحيم / لا فتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار»؛

– سطر دوم: بیت مورد نظر است، که مصرع نخست آن این گونه است: «گشاده باد باعمال

خیر این درگاه»؛

– سطر سوم: «کتبه محمد الموسوی الحیدری صنیع الدوله / عالیجاه کربلایی محمدعلی خادم مسجد

ذوالفقار» (← تصویر ۱۱).^۱

۶ نتیجه

بسامد فراوان کتیبهٔ «گشاده باد بدولت همیشه این درگاه / بحق أشهد أن لا اله الا الله» در کشورهای فارس‌زبان و ترک‌زبان، که بعضی از آنها نزدیک به چهار قرن با یکدیگر نزاع داشته‌اند و نیز زبان‌های رسمی متفاوتی دارند، نشان‌دهندهٔ نقش زبان فارسی، فارغ از تقسیم‌بندی‌های سیاسی، جغرافیایی و حتی زبانی است.

حضور این کتیبه بر سردر کاخ‌ها، اماکن عمومی و خانه‌های شخصی در این کشورها بیانگر تأثیر زبان فارسی در فرهنگ، مذهب و سیاست‌های متفاوت منطقه است. همچنین می‌توان احتمال داد که سلجوقیان، با گسترش فرهنگ و زبان فارسی در منطقهٔ تحت حکومت خود، زمینهٔ حضور این کتیبه را فراهم کرده باشند.

۱. علاوه بر قزوین، مشهد و کاشان (روستای ایبانه)، که در این مقاله به آنها اشاره شد، کتیبهٔ مورد نظر را در بسیاری از شهرهای دیگر ایران نیز می‌توان مشاهده کرد.

شاعر این بیت تأثیرگذار مشخص نیست. مضامین اعتقادی همچون مسلمان بودن صاحب‌خانه و ارتباط رزق و برکت خانه با حضور میهمان و همچنین تقارنی که بین در خانه برای ورود به آن و شهادت به یگانگی خداوند برای ورود به دین اسلام وجود دارد بر زیبایی این بیت افزوده است؛ و به همین دلیل است که بسیاری از صاحب‌دلان از این متن برای در و سردر ابنیه استفاده کرده‌اند.

منابع

- بلر، شیلا، نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، ترجمه مهدی گلچین عارفی، فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، تهران ۱۳۹۴.
- حافظ، شمس‌الدین محمد، دیوان حافظ (بر اساس نسخه قزوینی - غنی و نسخه‌های سایه، خانلری، نیساری، خلخالی و جلال نائینی)، به اهتمام جهانگیر منصور، چاپ دهم، نشر دوران، تهران ۱۳۸۵.
- حکمت، علی‌اصغر، نقش پارسی بر احجار هند، بزم ایران، [بی‌جا]، ۱۹۵۷ م (۱۳۳۶ ش).
- خان‌ملک ساسانی، احمد، شاهد شیراز، چاپخانه فردوسی، تهران ۱۳۴۱.
- دبیرسیاقی، سید محمد، سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن، انتشارات حدیث امروز با همکاری اداره کل میراث فرهنگی استان قزوین، قزوین ۱۳۸۲.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۷.
- سعدی، مصلح بن عبدالله، کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، هرمس، تهران ۱۳۸۵.
- صائب تبریزی، میرزا محمدعلی، دیوان اشعار، به تصحیح امیری فیروزکوهی، انتشارات آبیبار، تهران ۱۳۸۱.
- ناصر خسرو قبادیانی بلخی، سفرنامه حکیم ناصر خسرو قبادیانی مروزی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، زوار، تهران ۱۳۸۹.
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد، «کتیبه درهای تاریخی ابیانه»، پژوهشنامه کاشان، ش ۱۱، پائیز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۴۸-۸۵.

تصویر ۱- کتیبه سردر، کاخ توپقاپی (استانبول) (تصویر از مرتضی رضوان فر)

تصویر ۲- کتیبه سردر، کاخ توپقاپی (استانبول) (تصویر از مرتضی رضوان فر)

تصویر ۳- کتیبه سردر، کاخ توپقای (استانبول) (تصویر از مرتضی رضوان‌فر)

تصویر ۴- تصویری از کتیبه سردر کاخ عالی‌قاپو (قزوین) (تصویر از خبرگزاری ایرنا)

تصویر ۵- کتیبه سردر «حمام دختران» در شهر دربند (روسیه) (تصویر از مرتضی رضوان فر)

تصویر ۶- کتیبه سردر خانه‌ای تاریخی در شهر باکو (جمهوری آذربایجان) (تصویر از مرتضی رضوان فر)

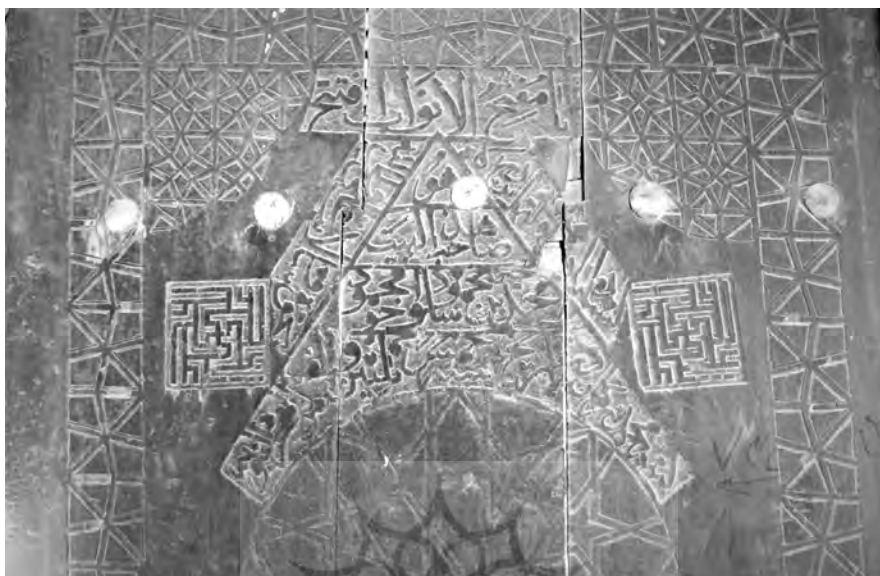

تصویر ۷- کتیبه حک شده بر روی در چوبی
حجره‌ای در مدرسه قاضی کلان در شهر
خیوه (ازبکستان) (تصویر از مجتبی کرمی)

تصویر ۸- کتیبه سردر مزار خواجه
محمد در حوالی شهر کابل (افغانستان)
(تصویر از سید محمدباقر مصباح‌زاده)

تصویر ۹- کتیبه حک شده بر روی در چوبی خانه جلیلی در روستای ایبانه (کاشان) (تصویر از مرتضی رضوان فر)

تصویر ۱۰- کتیبه حک شده بر روی در خانه علی شبگرد در روستای ایبانه (کاشان) (تصویر از مرتضی رضوان فر)

تصویر ۱۱- کتیبه حک شده بر روی در چوبی حسینیه قائنات در شهر مشهد (تصویر از مرتضی رضوان فر)